

<https://doi.org/10.62837/2025.10.229>

KƏRİMLİ FİRƏNGİZ
*BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti,
fil.ü.f.d
karimlifirangiz@gmail.com*

YENİ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNİN BAŞLANGICINDA ƏHMƏD NƏDİMİN LEKSİKASI

XVII- XVIII əsrlər türk ədəbi dili leksik normasının həm ümumi mənzərəsini, həm də inkişaf təmayullərini əks etdirən ən mötəbər mənbə Əhməd Nədimin (1679-1730) şeir dilidir. Gənclik illərini təsəvvüfçü kimi yaşamış və təbii ki, şeirlərində türk- müsəlman təsəvvüf terminologiyasından sıx- sıx istifadə etmiş şair çox keçmədən “Lalə dövrünün” zövq və səfa aləmlərinə qatılma imkanına nail olunca... təkkəni də, təriqəti də çox gerilərdə qoymuşdur. Ancaq “maddi zövq” deyilən şeylərin ruhu təmin eləmədiyini anladığı zamanlar geridə buraxdığı o “mənəvi söhbət” məclisləri ilə içki aləmləri arasındakı dərin fərqi acı- acı duymuş və mənən tərəddüdlər keçirmişdir” (1, s. IX). Bununla belə Nədimin bir söz ustası olaraq taleyini orta əsrlər türk təsəvvüf ideyaları yox, Lalə dövrünün realist, maddi dünya ilə bilavasitə bağlı yaşantıları müəyyən etmiş, xüsusilə ona çox böyük diqqət göstərən Sədrəzəm Damad İbrahim paşanın himayəsinə keçəndən sonra Osmanlı sarayında da mötəbər yerlərdən birini tutduğuna görə onun leksikonunda, bir tərəfdən, nikbinlik, digər tərəfdən isə, rəsmilik, kübarlıq vardır.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Osmanlı ədəbi dilində ərəb, fars mənşəli sözlər o qədər geniş yer tuturdu ki, hətta zaman- zaman baş verən xəlqiləşmə, demokratikləşmə, yaxud milliləşmə kimi təbii sosial- mədəni hərəkətlər da osmanlıcaya digər oğuz türk ədəbi dillərindəki qədər təsir göstərə bilmirdi. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi Osmanlı sarayında özünü göstərən müəyyən dərəcədə qapalı aristokratik mühit olmuşdur. İstər Azərbaycanda, istərsə də Türkmənistanda, I Şah Abbas dövrü Səfəvilər dövrü istisna olmaqla, saraylar belə olmamış, nə qədər paradoksal görünsə də, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, xırda feodallıqlara parçalanma ədəbi dillə xalq dili arasındakı təmasları xeyli gücləndirmişdi.

İstanbul tək Osmanlı imperiyasının yox, həm də Xilafətin mərkəzi olduğundan burada ərəb dilinin nüfuzu, əlbəttə, həmişə yüksək olmuş, İslamın ən böyük etibarlı müdafiəçisi funksiyasını həyata keçirən türklər ərəbcəni də himayə etmişlər. Farscanın hakim olduğu İranla (Osmanlının təsəvvür ənənəsində Azərbaycan türkləri – Səfəvilər də siyasi baxımdan İran oriyentasiyasına aid idi) zaman- zaman münaqişə və müharibə münasibətləri yaşasa da, Osmanlılar heç vaxt farscanın poetik qüdrətinə biganə qalmamış, Firdovsinin, Sədi Şirazinin, Hafizin, eləcə də farsdilli türk şairlərinin qəzəl və məsnəviləri İstanbulda oxunmuş, təqdir və təqlid

olunmuşdur. Hətta Nədimin özü də bir tərəfdən, ərəbcə, farsca şeirlər yazaraq mövcud ənənəyə sədaqətini bildirməklə yanaşı, yaradıcılıq imkanlarını nümayiş etdirmiş, digər tərəfdən, ana dilində qələmə aldığı əsərlərində ərəbcə, farsca sözlərdən gen- bol faydalanmışdır (dövrün ümumi tarixi mənzərəsi barədə bax: 2, s. 16- 22; 3, s.227- 233; 4, s. 263- 265; 5, s. 126- 139).

Müşahidələr göstərir ki, şairin leksikonunda türk mənşəli vahidlər o qədər də çox deyil. Məsələn, “Sədrəzəm şəhit Ali Paşanın mədhi”ndə (1, s. 2- 5) ümumiyyətlə 300- dən artıq söz işlənir ki, bunların 50- yə qədəri türk mənşəlidir: gör (mek), üst, şimdi, gel (mek), uğra (mak), var, et (mek), ol (mak), bir, biri, yine, ben, at (mak), el, oku (mak), çek (mek), sun (mak), süz (mek), san (mak), kaan, indi, göz, dön (mek), bin, düş (mek), çek (mek), yaz (mak), ol, var (mak), sür (mek), kur et (mek), at sal (mak), yakasin gör (mek), ko (mak), as (mak), kat (mak), şöyle, yok (dur), ile, böyle, çek (mek), sen, bu.

Bununla belə qəsidənin leksikonunda ağırlıq ona görə az hiss olunur ki, birincisi, türk mənşəli sözlərin bəziləri bir neçə dəfə, rədif mövqeyindəki “üstünə” sözü isə 52 dəfə işlənmişdir. İkincisi, XVII- XVIII əsrlərin türkdilli mühiti üçün artıq, demək olar ki, tamamilə anlaşıqlı çoxsaylı ərəb və ya fars mənşəli sözlər var ki, onlar qəsidənin dilində mütləq əksəriyyət təşkil edir: aləm, dil (ürək), ayin, perde, sübh, ruh, nazm, belek, meclis, mey, ülfet, aşiyən, bülbül, minnet, baht, minnet, pervane, seyr, şem, dürüst, hayran, çehre, reng, selamet, ihsan, ferman və s.

Üç qəzəli üzərində apardığımız leksikonun etnik tərkibi ilə bağlı təhlilin nəticələri isə aşağıdakı kimidir:

- Birinci qəzəl (1, s. 116) –
a) türk mənşəli sözlər: 34;
b) ərəb və fars mənşəli sözlər: 38.
İkinci qəzəl (1, s. 116- 117) –
a) türk mənşəli sözlər: 23;
b) ərəb və fars mənşəli sözlər: 73.
Üçüncü qəzəl (1, s. 117) –
a) türk mənşəli sözlər: 20;
b) ərəb və fars mənşəli sözlər: 47.

Göründüyü kimi, qəzəllərdə türk mənşəli sözlərin ərəb və fars mənşəli alınma sözlərə nisbəti müxtəlifdir: birinci qəzəldə bu fərq az olduğu halda, üçüncü qəzəldə çox, ikinci qəzəldə isə daha çoxdur.

Həmin qəzəllərin leksikonunun o dövrdəki anlaşılma səviyyəsinə gəldikdə isə, onu təxminən belə müəyyənləşdirmək olar: birinci qəzəldə 12, ikincidə 31, üçüncüdə isə 19 söz çətin anlaşılma leksik vahidlər sırasına daxildir, bu isə o deməkdir ki, birinci qəzəl təxminən 86, ikinci qəzəl 68, üçüncü qəzəl isə 72 faiz anlaşılıqdır.

Bu hesablama, əlbəttə, ədəbi dil leksikonunun anlaşılıqlığının xalq dilinə, kütləvi anlaşılmaya görə dəyərləndirilməsidir, ancaq nəzərə alsaq ki, Nədimin istər qəsidə, istərsə də qəzəlləri saray və ya yüksək təbəqə üçün qələmə alınırdı, onda tamamilə təbiidir ki, burada yüz faiz anlaşılmadan bəhs etmək elə bir şübhə doğurmur.

Müxtəlif janr- üslub təmayüllərinin əhatə olunması, bununla da statistik məlumatın daha obyektiv nəticəyə gətirməsi naminə şairin bir qoşmasınının (1, s. 232) müvafiq qaydada təhlilini nəzərdən keçirsək, aşağıdakı mənzərə alınacaqdır:

a) türk mənşəli sözlər – 27;

b) ərəb və fars mənşəli sözlər – 46.

Zahirən belə görünə bilər ki, alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin çoxluğu qoşma leksikonu ilə qəsidə və ya qəzəl leksikonu arasında anlaşılma baxımından elə bir fərq vermir. Ancaq nəzərə alsaq ki, qoşmada çətin anlaşılan, yaxud “qəliz” hesab edilən sözlər yalnız bir neçə vahiddən (hak- i pay, kebud, kəvil və s.) ibarətdir, onda qoşmanın leksikonunda anlaşılmanın faizinin çox yüksək, yüz faizə qədər olduğunu söyləmək mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, Nədimin, ümumən türkcənin leksik normasında gedən və bütünlükdə yeni dövr oğuz qrupu türk ədəbi dillərindəki inkişafın əsas təmayüllərini səciyyələndirən proses türk mənşəli sözlərin artımından daha çox, ərəb və fars mənşəli sözlərin milliləşməsi, xalq dilində kütləvi işləkliyi ilə səciyyələnilir. Azərbaycanda Vaqifin, Türkmənstanda isə Məhtimqulunun dilində müşahidə olunan bu qanunauyğunluq karluq dillərində də özünü göstərir, lakin qlpçaq dilləri üçün xarakterik sayılır.

Nədimin dil təfəkküründə meydana çıxan dəyişikliklərin, ümumən Lalə dövrü türk ədəbi dili normasının daxili məzmununda baş qaldıran ciddi təbəddülatların ictimai- siyasi səbəbləri aydın olduğu kimi, nəticələri də son dərəcə real, sistemli və ardıcıldır.

İbrahim Paşa sədrəzəmliyə o zaman gəlmişdi ki, artıq Osmanlı dövləti Qərbə uğurlu yürüşlərini nəinki dayandırmalı, hətta əvvəlki mövqelərindən geri çəkilməli olmuşdu, lakin bu, İstanbul sarayında, güllü- çiçəkli bağçalardakı eyş- işrət məclislərində, şeir- musiqi şölənlərində yüksək təbəqənin əyləncəsinə mane olmurdu. “Sədrəzəm İbrahim Paşa qəlbilə əyləncə aləmlərinin təşkilatçısı olurdusa, başı ilə də dövləti düşdüyü fəlakətdən qurtarma çarələrini arayırdı” (1, s. XV).

Nədimin şeir dilinə, ilk növbədə söz- ifadə zövqünə, leksik üslubuna təsir edən həlledici amillərdən biri, heç şübhəsiz, onun hamisinin gördüyü böyük işlər idi. Belə ki, o, “köşklər, saraylar, camilər, mədrəsələr, karvansaraylar tikdirir, kitabxanalar və mədrəsələr açır. Qərbin üstünlüklərini qəbul etdiyi üçün yenilikçi fikirlərə qarşı deyildi. Ölkənin ancaq elm, fənn, sənət və ticarətlə yüksələcəyini bilirdi... Dövlətin ən böhranlı dövrlərindən birində yaşayan Nədim, hər kəs kimi, ya dini, mənəvi bir təsəlli arayacaq, ya işi öz axarına buraxaraq, fürsət tapsa, zövqünün ardınca gedəcəkdə. Əvvəl birinci yolu sınaqdan keçirərək Gülşəni təriqətinə girən

şair fürsət tapanda İbrahim Paşanın və digər dövlət adamlarının qurduqları əyləncə aləmlərinin “bülbülü- şeyda”sı oldu” (1, s. XVI).

Gənc Nədimin qəzəllərində sufi terminologiyasının gen- bol işlədilməsi orta əsrlər Azərbaycan- Anadolu türkisində qərarlaşmış dil- üslub ənənəsidir ki, öz köklərini Şərqi Türkünstan türkisindən alır. Lakin burada tam bir ifadə pedantizminin olduğunu demək də mümkün deyil. İlk növbədə ona görə ki, Şərqdən Qərbə doğru getdikcə həm təriqətlərin dəyişməsi, həm də əsrlər keçdikcə sufizmin ruhani, siyasi-ideoloji, estetik və s. münasibətlərlə yeni rəngarəng xüsusiyyətlər qazanması onun terminologiyasına fərqli çalarlar gətirir. Bütövlükdə isə klassik mənə standartları mühafizə olunur:

1. Gör kaddi- yarı, serv- i çəman söylerim sana,
Bak ol dehana raz- ı nihan söylerim sana (1, s. 63).

2. Hal kafır, zülf kafır, çeşm kafır, elaman,
Sərbəsər iklim- i hüsnün kafiristan oldu həp (1, s. 69).

3. Güzel sevmekde, zahid, müşkilin var ise, bizden sor,
Bizim ol fende çok tahkikemiz, itkaamız vardır (1, s. 70).

4. Varmağa çok niyaz gərək kuy- i dilbere,
Ey dil, vusul- i bağ- i behiştin hesabı var (1, s. 75).

5. Henüz neşesini görmeden humar çeker,
Hedim- i dilşüde- i bi- kararı benden sor (1, s. 77).

Gəncliyində hər nə qədər Gülşəni təriqətinin üzvü olsa da, Nədimin şeir dilində geniş, əslində, ideya- estetik baxımdan konseptual bir yer tutan “gül” sözü təsəvvüflə deyil, gerçək dünya ilə əlaqədardır. Bu söz- konsept “gül”dən başqa “gülüstan”, “gülşən”, “lalə”, “laləzar”, “nərgiz”, “qönçə”, “gülmək”, “açılmaq” və s. kimi funksional anlayış- törəmləri əhatə edir:

1. Büydan hoş rengden pakizedir nazik tenin,
Beslemiş koynunda guya kim gül- i rana seni.

Güllü diba giydin, amma korkarım azar eder,
Nazeninim, saye- i har- ı gül- i diba seni.

Bir elinde gül, bir elde cam geldin, sakıya,
Kangısın alsam, gülü, yahud ki camı, ya seni? (1, s. 127).

2. Açıldı laleler, güller, güzeller çıkdı seyrana,

Açılsak biz de birkaç, qonca- leblerle gülüstana (1, s. 143).

3. Yine bezm- i çemene lale füzuzan geldi,
Müjdeler gülşene kim, vakt- ı Çerağan geldi

...Çıkıb ikbal ile gülzara Şehenşah- i cihan,
İltifatıyla eder gülleri şad ü handan.

Lalezara gelir, elbet, yine Sultan- ı zaman,
Müjdeler gülşene kim, vakt- ı Çerağan geldi (1, s. 147).

4. Bir az gel bağa, bülbül dinle, gül seyr et, açıl, cana
Ki, sen dahi hünuz açılmamış bir gönçe- i tersin (1, s. 155).

5. Bir safa bahşedelim gel şu dil- i naşada,
Gidelim, serv- i revanım, yürü Sadabada.
İşte üç- çifte kayık iskelede amade,
Gidelim, serv- i revanım, yürü Sadabada.

Gülelim, eglenelim, kam alalım dünyadan (1, s. 167).

Nedimin leksikonunda toponimlərin xüsusi çəkisi onun Lalə dövrü ədəbiyyatının ideya- estetik prinsiplərini bütün tərəflərlə əks etdirməsi, Osmanlı coğrafiyasını, ilk növbədə İstanbul və onun ətrafını lələzarlıq, gülşənlik, bağ- bağça kimi təsvir (və tərənnüm) etməsi ilə bağlıdır.

“Nedim Divanından Seçmələr” müəllifi Şövkət Kutkan yazır:

“Nedim dili və hər halıyla İstanbulludur... Nevşəhrli (Muşkaralı), yəni kənardan olan İbrahim Paşa zərif davranışlarının və çələbiliyinin təsiri altında “İstanbul oğlanı” deyib onun istanbulluluğunu xüsusi qeyd etmişdir” (1, s. XVII).

“İstanbullu olmaq” təkcə türk olmaq demək deyildi, eyni zamanda təkcə müsəlman (Şərqli) olmaq demək deyildi, ancaq İstanbullu olmaq bütün ərəbcə- farscası ilə birlikdə məhz türkcə danışmaq demək idi. “Konstantinopol”u “İstanbul” kimi “türkcələşdirmiş”, yəni türkcələşdirməyə fonetik unifikasiyadan başqa heç bir ehtiyac görməmiş bu dil İslam dininin hər üç dilinin – ərəb, fars və türk dillərinin yer adlarındakı tarixi ənənəsini qoruyub saxlamaqla yanaşı, qədim yunan və Roma yer adlarına da lazımi hörmət göstərməyin nümunələrini vermişdi.

Şairin əsərlərində işlənən toponimlərin ümumi mənzərəsi belədir: Turan, İran, Bedahşah, İstanbul, İsfahan, Nişabur, Hutun, Təbriz, Rum, Tübbet, Çin, Firəngistan, Babil, Hind- i Şarki (Hindistan), Hind- i Garbi (Amerika) və s.

Bu toponimlər Nədimin dilində sadəcə coğrafi təyinat, adi informativ vasitə- material kimi deyil, Lalə dövrünün ideya- estetik əhval- ruhiyyəsi toponimlərdən

istifadənin xarakterinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, orta əsrlər boyu davam edən, get- gedə geniş yayılan mücərrəd məkan- obrazlar öz yerini tamamilə gerçək vahidlərə vermiş, toponim obrazlılığı yeni keyfiyyət qazanmışdır.

Nədim qəsidələrində İran- Turan əhvalatlarını yada salır, ancaq bunları o qədər uzaq keçmişdə qalmış yad hadisələr kimi xatırlayır ki, Osmanlı padşahını nə İran, nə də Turan padşahları ilə müqayisə etmək istəmir:

Şehriyara, şübhe yoktur böyle bir daha vezir

Olmadı dehrin müyesser Hüsrev ü Hakaanına (1, s. 31).

Burada maraqlı doğuran odur ki, şair “Hüsrev” antroponimi ilə İrani, “Hakaan” titulu ilə Turanı ifadə edir.

Bir qəsidəsində isə Sədrəzəm Damad İbrahim Paşanı belə öyür:

Huda hifz eylesün zat- ı şerifin sadr- ı Divanda,

Müsahhar eylesün Ferimanlara İran u Turanı (1, s. 40- 41).

Bu, artıq mifik məzmun daşıyan toponimi reallaşdırmaq, dərin tarixi köklərə malik coğrafiyanı müasirləşdirmək, bütün keçmişi, indisi və gələcəyi ilə Sədrəzəmin, dolayısı ilə isə padşahın ixtiyarına vermək istəyidir.

Şairin yer- məkan adları üzərində qurduğu metaforik ifadə texnologiyalarından biri də özünün ədəbi şöhrətini bəyan edir:

Ta Cihan- abada vardı İsfahan mülkün keçip

Rumdan pervaz eden şiir- i terim Ankaa gibi (1, s. 46).

Şair deyir ki, Anadoludan İstanbuldan qanad açan təzə (orijinal) şeirim Anka (Zümrüd) quşu kimi İsfahan torpağını keçib Cihanabada qədər çatdı.

Abdülbaqi Gölpınarlı göstərir ki, Cihanabad İranda Hamun gölü sahilində bir ölkədir ki, əhalisi özlərini məşhur Rüstəm Zalin nəslindən sayır (1, s. 46). Odur ki, Nədim şöhrətinin Cihanabada qədər çatdığını bəyan etməklə özünü Rüstəm Zalla müqayisə etməkdən çəkinməmişdir.

Şair bir qəzəlinə də həmin mövzuya baş vurmuşdur:

Deste yine o nay- i İrakiyi al, Nedim,

Gitsin neva- yi nazm- ı nevin İsfahane dek (1, s. 90).

Nədimin xüsusi adlar leksikonunda, bir tərəfdən, ənənəvi Şərqi toponimiyası işlənirsə, digər tərəfdən, az da olsa (məsələn, Firəngistan) Qərbi toponimiyası görünməyə başlayır. Onun “Hind- i Şarki” (Hindistan) ilə yanaşı, ona əks olaraq “Hind- i Garbi” (Amerika) yer adını şeirə gətirməsi maraqlıdır:

Zihi o kuvvet- i bazu ki, Hind- i Garbiden

Zemine etse eger nizesin halide çü mar,

Çıkıb o demde ser- i nize Hind- i Şarki

Ederdi sadme- i yelmanı pay- i Rajı ü gar (1, s. 14).

Şair deyir ki, Damad İbrahim Paşanın qolu o qədər qüvvətlidir ki, nizəsini ilan kimi Qərbi Hindistandan (Amerikadan) yerə vursa (çalsa), ucu dərhal Şərqi Hindistandan (əsl Hindistandan) çıxıb Racanın ayağını yaralayar.

Bir maddeyi- tarixində Nədim “Tiflis” sözünün yazılışı ilə bağlı xəyata yol verib ərəb əlifbası ilə “Tiflis” əvəzinə “Tifls” yazır. Əslində, bu, ona görə səhv sayılmaya bilərdi ki, burada məsələ yabançı toponimin türkcəyə uyğunlaşdırılmasından gedir. Həmin uyğunlaşdırma isə mövcud qaydalara pedantcasına tabe olmaqdan daha çox Nədimin dil- üslub yenilikçiliyi ilə izah olunmalıdır (bax: 1, s. XVII- XVIII). Maddeyi- tarixin özündə isə məlum yerə münasibətdə şairin mülahizəsi maraqlıdır:

Şehriyara ben kulun Tiflis imlasın meger
Hak bilir “ya”sız da caizdir sanırdım bigüman.
Yapılan tarixlerde sonra gördüm kim, anı
Cümle hep “ya” ilə yazmışlar guruh- i şairan.
Ben de yazıb “ya” ilə naçar tarihin dedim,
Dad- ı Sultan Ahmedi Tiflise dek oldu revan (1, s. 228).

Nədim divanının araşdırıcıları, haqlı olaraq, bu qənaətdədirlər ki, “şair bu son misrada “revan oldu” demək surətiylə İrandakı (o zaman Osmanlının nəzərində onun şərq hüdudları İran sayılırdı, əslində, Azərbaycandakı – dis.) Rəvan şəhərini yada salan bir kəlmə oyunu oynayır” (1, s. 230).

İstanbullu şairin – “İstanbul oğlanı”nın dilində İstanbul toponimlərinin sıx- sıx işlənməsi təbiidir. Qəsidələrindən birində doğma şəhərin tərifini belə başlayır:

Bu şehir- i Stanbul ki, bi- misl ü bahadır,
Bin sengine yekpare Acem mülkü fedadır.
Bir gevher- i yekpare iki bahar arasında
Hurşid- i cihantab ile tartılsa sezadır (1, s. 22).

İstanbulun həm altının, həm də üstünün cənnət olduğunu söyləyən şair bu sözü təsadüfən dilə gətirmir: birinci halda yeraltı şirin sularını, ikinci halda yerüstü saf havasını nəzərdə tutur. Şəhərin bağ- bağçalarından, gül- çiçəyindən bəhs etməsi isə, heç şübhəsiz, Lalə dövrü şairinin poetik missiyasına bilavasitə daxildir. Bu missiya, ilk növbədə, maddi gözəllikləri ehtiva etsə də, mənəvi gözəlliklərə də laqeyd deyil. Əsas da odur ki, şair həm maddi, həm də mənəvi gözəlliklərin zəngin mənzərəsini yaratmaq üçün son dərəcə təbii, təravətli sözlər seçir ki, onların mənə- məzmunu nə qədər geniş üslubi çalarlara malikdirsə, o qədər də real, predmetli olmaqla “İstanbul” konseptini bütün mükəmməlliyi ilə verir:

Hep halkının etvarı pesendide vü makbul,
Derler ki, biraz dilberi bi- mihr ü vefadır.
Şimdi yapılan alem- i nev- resm- i safanın
Evsafi hele başka kitab olsa sezadır.
Namı gibi olmuşdur o həm saad, hem abad,
İstanbula sermaye- i fahr olsa revadır (1, s. 22).

Son beytdə söhbət İstanbulun yeni qurulan Səədabad məhləsindən gedir ki, şair onun tərənnümünə geniş yer vermiş, bu məhəlləni qurub yaratdığı üçün Damad

İbrahim Paşanı dönə- dönə vəsf etmişdir. Bayramlarda Səədabad gəzintisi barədə şair demişdir:

Dur zühur etsin hele her guşeden bir dilrüba,
Kimi gitsin bağa doğru, kimi sahradan yana.
Bak nedir dünyada resmi söhbət- i zövk ü safa,
Seyr- i Saadabadı sen bir kerre iyd olsun da gör (1, s. 137).

Nədimin təqdimində Səədabad köhnə İstanbulun Lalə dövrünə - İntibah dövrünə uyğun yeni görkəmidir ki, öz- özlüyündə həm maddi, həm də mənəvi gözəllikləri ilə özünü göstərməkdədir:

Şimdi Saadabada bak, evvelkinden alamıdır,
Gör hele dünyayı, eski bildigin dünyamıdır? (1, s. 164).

İstanbulu məhəllə- məhəllə təsvir və tərənnüm etməkdən sonsuz zövq duyan şair Beşikdaşdan, Çırağandan, Boğazdan da söhbət açır:

1.Münasibdir sana, ey tiftl- i nazım, hüccatin al gel,
Beşikdaşa yakın bir hane- i viranımız vardır (1, s. 70).

2.Geçersen semtimizden yolun uğrarsa Beşiktaş'a,
Efendim, gel mürüvvet kıl, senindir bende vü hane (1, s. 144).

3.Nedim'in sazlarla okuna bu taze güftarı,
Çırağan vaktı geldi Lalezar'ın didesi rüşen (1, s. 150).

4.Kurbanın olum, geçti Boğaz seyri zamanı,
Serd oldu hava, çıkmə koyundan kuzucağım (1, s. 151).

Bu söhbətlərin hər biri İstanbulun yerləri ilə bağlı həm bilavasitə müşahidələrin, həm də bu müşahidələrin doğurduğu ülvî gözəllik duyğularının məhsuludur ki, onları yeni dövrün sosial- mədəni əhval- ruhiyyəsi hazırlamışdır.

Nədimin leksikasındakı toponimlər kimi antroponimlər də, bir tərəfdən, gerçəkliyi, digər tərəfdən, qüdrəti, əzəməti ifadə edir. Lakin bu, humanist, epik, bədii- estetik bir qüdrət- əzəmətdir. Sədrəzəm İbrahim Paşanın adı başda gəlir. Əlbəttə, şairin baş vəzirə bu qədər ehtiramı bir də onunla bağlıdır ki, o, ölkədə ikinci şəxs olsa da, Sultan Əhmədın damadı (kürəkəni) olduğuna görə onun haqqındakı təriflər heç kimi qıcıqlandıra bilməzdi.

Nədimin mədh etdiyi ikinci şəxs Osmanlı padşahı Sultan Əhməddir:

Ehl- i dil makrun idi enduh- i bi- payanına,
Şimdi amma ehli- perverdir, müsəlmandır tamam.
Olalı mahkum Sultan Ahmedin fermanına
Şehriyar- i şerpəver Padişah- i din- penah
Kim, erişmez dest- i Hüsrev damen- i derbarına.
...Şübhesiz, Nuşirevan'ın tacı başından düşer,

Baksa tak- ı serbülend- i kasr- ı izz ü şanına (1, s. 28).

Osmanlı padişahlarını – Osman oğullarını mədh edən qəsidədə rəqib kimi məhz məşhur İran şahlarının xatırlanması reallıq yox, məhz epik metaforadır. Bu isə o deməkdir ki, hətta XVII- XVIII əsrlərdə də İran- Turan münaqişəsinin epik- ideoloji təəssüratları yaşayırdı, ancaq artıq qeyd etdiyimiz kimi, sədəsı çox- çox qədim zamanlardan gəlirdi. Daha sonrakı dövrlərin, xüsusilə Osmanlı Sultanının da varisi olduğu Ərəb- İslam Xilafətinin görkəmli hökmdarlarının adları isə nədənsə bu cür müqayisələrə cəlb olunmur. Zalım İran padşahı Kafur, tatar xanlarından Çingiz və Kubilaya gəldikdə isə onların adları həmin məqamlarda rahatlıqla çəkilir:

Harem- serayına Kafur zer- kemer hadim,

Derinde Cengiz ü Kubilay name- ber tatar (1, s. 15).

“Sultan Əhməd şahzadələrinin vəsfinə dair qəsidə”sində Nədim hökmdarı çox zərif bir şəkildə Həzrət Peyğəmbər Məhəmmədlə müqayisə edərək yazır:

Ey Husrev- i giti- sitan namında Ahmeddir iyan,

Devrinde oldu bigüman şer- i Muhammed muhterem (1, s. 197).

Burada İran şahı Xosrovdan yox, ümumən padşahdan, hökmdardan bəhs olunaraq deyilir ki, sənin adında Peyğəmbərimizin adı (yəni Əhməd) var, çünki sənin dövründə, heç şübhəsiz, Məhəmmədin şəriəti hörmətli tutulur. Sultan Əhmədə dua edən şair ona təskinlik verir ki, hərbi qələbələr qazana bilməsə də, idarə etdiyi məmləkətləri gülüstana çevirmişdir, hər yerdən gül- çiçək ətri, musiqi sədaları gəlir. Əslində, həyatın bu sonuncu halının doğurduğu əhval- ruhiyyə şairin, eləcə də Lalə dövrünün sosial- mənəvi tələbatlarına daha çox uyğundur.

Hər bir hökmdarın şöhrətini məhz məmləkətlər zəbt etməyin artırdığını yaxşı bilən Nədimin Sultana verdiyi təskinlikdə belə bir metaforik ifadə də var:

Kişver ki bir mahbubdur, vaslı onun matiubdur,

Naz etsə dahi hubdur, vuslat mukarrerdür, ne gam (1, s. 198).

Ölkələrin ona təslim olmamasını gözəllərin nazı ilə müqayisə edən şair siyasətçi olmasa da, eşq əhli kimi bəyan edir ki, bu cür nazın – təslim olmamağın da öz ləzzəti var və qəm çəkmək yox, bundan həzz almağı da bacarmaq lazımdır. Bu, həyata, hadisələrə məhz Lalə dövrünün – intibah ideyalarının fəlsəfəsi ilə yanaşmaqdır.

Qəsidədə Nədim padşahdan sonra şahzadələrin bir- bir adını çəkib hər birini özünəlayiq ifadələrlə tərifləyir, sonda isə yenə də Damad İbrahim Paşanın üzərinə gəlir. Son beyt qəsidənin və dövrün ovqatını təkrarən dilə gətirir:

İkbal ü izz ü i' tıla olsun çü gülşen nür- nema,

Anda çün bülbül daima kil- i Nedim etsin nağam (1, s. 200).

Nədim təkcə hökmdarların, dövlət xadimlərinin adlarını çəkib obrazlaşdırmır, onun xüsusi leksikonunda şair, alim- filosof adları da böyük hörmət- ehtiramla çəkilir. Lakin bütün şairlər kimi o da öz missiyasını hamıdan yüksək tutur və İbrahim Paşaya mədhiyyələrindən birində onun himayəsinə sığınaraq deyir:

Bana miras kalmışdır, benimdir şi'ri Baki'nin,
Aceb mi beytini tazmin edüp hiç anmasam anı.
Velikin devletinde ihtiyacım yok o mirasa,
Dür- i nazmımla pürdür hamenin ayb ü giribanı.
Senin gibi veliyy – i ni' metim varken cihan içre
Gelib Nef'i vü Baki benden umsun lütf u ihsanı (1, s. 40).

Nədimin çəkdiyi şair adları bir neçə baxımdan maraqlıdır: birincisi, o, orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəlləri türk şairlərinin yaradıcılığına yaxşı bələddir; ikincisi isə, həmin şairlər içərisində öz yenilikçi üslubunun dəyərini bilir. O yazır:

Nef'i vadi- i kasaidde suhan- perdazdır,
Olamaz amma gazelde Bakı vü Yahya gibi.
Mesnevi semtinde geçmiştir Atayı cümlesin,
Haleti evc- i rübaide uçar ankaa gibi.
...Hem Dahi Tazi lisan üzre eder icad- ı nazm
Buhturi vü Ahtal ü Bu Tayyib ü Bebğaa gibi.
Lehce- i Tatarla kalmaz Nevayi'den pesin,
Farsi söylərse söylər Saib ü Bükna gibi.
Himmet olursa eğer, mümkündür inşa- yi suhan
Utbi vü Vassaf'ı meşhur eyleyen inşa gibi (1, s. 47).

Bu cür təfəsilat Nədimin ədəbi intellektinin yüksəkliyinə dəlalət etməklə yanaşı, onu da göstərir ki, şair yenilikçilik axtarışlarına sadəcə inersiya ilə yox, geniş türk məkanında müşahidə ediləyən miqyaslı ədəbi üslub proseslərinin analitik müqayisəsi ilə gəlib çıxmışdır. Məhz İntibah ovqatının ideya- estetik faktı sayıla bilər ki, XVIII əsr sənətkar- mütəfəkkiri poetik düşüncənin tarixinə bu cür sistemli yanaşmış, həmin ovqatın aparıcı siması olduğunu dərk etmiş, əgər belə demək olarsa, müxtəsər bir intibahşünaslıq tarixi vermək təşəbbüsü göstərmişdir. Bununla yanaşı, bir daha təkrara ehtiyac var ki, Nədimin əsas missiyası milli İntibahın məzmun- mündərəcəsini dərinlən anlaması olmuşdur:

Çünki şairsin hayal- i tazedir senden murad,
Pes yeni bir dilrüba- yi mü- mivan lazım sana (1, s. 66).

Nədimin bir İntibah şairi olmasının həm ictimai- kütləvi, həm də rəsmi əsasları vardır ki, biz bu “rəsmilik” anlayışını şairin bilavasitə dövlətin, sarayın himayəsində olmasından başqa, ümumən türkçülük ideologiyasının əsrlər boyu təkmilləşərək gələn hərəkətinin öncüllərindən biri mövqeyinə yüksəlməsi ilə izah etməyin tərəfdarıyıq. Onun yenilikçiliyi eyni zamanda özünü belə bir xüsusiyyəti ilə də göstərir ki, osmanlıçılıq daxilində istər tarixi, istərsə də müasir baxımlardan “məhdudluq”u aradan qaldıraraq geniş türkçülük düşüncəsi, məfkurəsi imkanları aşkarlamağa çalışır. Bu, özünü daha çox onun qəsidələrində göstərir.

Nədimin qəsidələrinin leksikası nə qədər realist olsa da bir o qədər qəliz, ağır və mücərrəddir. Lakin bu sufi- fəlsəfi mübhəmlik, mistik “dərinlik”lə bağlı deyil,

əgər belə demək mümkünsə, saray dəbinə uyğun kübar dəbdəbədən, şairin yüksək rəyasət qarşısında duyduğu həyəcanlardan irəli gəlir. Şairin araşdırıcılarından Ş.Kutkanın göstərdiyi kimi, onun “qəzəllərinin dili qəlbədən və könüldən gəlməkdədir, qəsidələrinin dili isə başdan çıxır... Şair ruhuna uymayan mövzularda adətən kəkəllər, eşq və zövq mövzularında isə bülbül kimi ötər. Nədimin qəsidələrindəki bu ağır dildən və istiləhpərdazlıqdan onun dostu, şair Vəhbi də şikayət etmişdir” (1, s. XVII).

Ümumiyyətlə doğru olan bu mülahizə, fikrimizcə, müəyyən qeyd- şərt tələb edir. Birincisi, Lalə dövrünün yenilikçilik və ya İntibah ideyaları saraydan gəldiyinə, yaxud ən azı Osmanlı sarayını da ehtiva etdiyinə görə şairin “ruhuna uymayan mövzularda adətən kəkəllər” şəklindəki ifadə bir qədər göydəndüşmə təsiri bağışlayır. Görünür, bu, bir tərəfdən, Nədimin qəzəl şeirindəki hünərini qabartmaq, digər tərəfdən, onu “saray şairliyi”indən daha geniş ictimai- kütləvi arenaya çıxartmaq məqsədi güdmüşdür. Ancaq onu da unutmaq olmaz ki, bütün digər türk sarayları ilə müqayisədə çox möhtəşəm olub həm türklüyü, həm də İslamı təmsil edən, Qərbə qapı açan İstanbul (Osmanlı) sarayının şairi sadəcə məddah funksiyasını yerinə yetirmir, hətta yalnız Lalə dövrünün əyləncə məclislərini bəzəmirdi. Hakimiyyət idarəçiliyinin xarici siyasətdəki böhran dövründə daxili nikbinliyini tərənnüm etmək, mənəvi inkişaf perspektivlərini göstərmək, birsözlə, progressiv ovqat yaratmaq cəhdləri “kəkələmək” ola bilməzdi. Nədimin qəsidələrində işlənən ictimai- siyasi leksikanın rəsmi- terminoloji dəqiqliyi ilə yanaşı, mənəvi- psixoloji vüsəti, romantikası fərdi təzim- məddahlıq həddlərinə qapılıb qalmır, ondan çox- çox kənara çıxaraq geniş sosial- kütləvi məzmun kəsb edir:

1. Cihanda sen gibi müşfik efendisi var iken,
Yazık degilmi kala böyle biles ü bi- kar?
Mukayyed olmaya bir kar ile bu alemde,
Ede derununu sevda- yı ham- ile azar (1, s.15).

2. Sensin o cihan- sadr-ı felek-paye ki, daim
Dergahına ikbal ü şeref perde – güşadır.
Devrinde senin firka-i erbab-ı maarif
Asude-i cevr-i felek-i bi-ser ü padır (1, s. 23).

3. Benden Nedim bir guher-i kem-revac idi,
Artırdı i'tibarın anın kadr ü kıymetin.

... Zat-ı şerefin eyleye efzun ilel'ebed,
Sadr-ı vezaretin şerefin zib u ziyinetin.

Hurşid-i zatın eyleye reşk-i felek müdam,
Divanehane-i şərəfin sadr-ı rif'atın (1, s. 188) və s.

İstər padşahın (sultan Əhmədin), istərsə də vəzirin (Damad İbrahim Paşanın) tərifi söylərkən şair məhz ictimai məzmunlu, real mənalı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edir, onları orta əsrlər şairlərində olduğu kimi qeyri-təbii obrazlarla “göylərə qaldırmır”, hər bir mədhin arxasında konkret iş dayanır. Ona görə də qəsidələrdə, ümumən hakimiyyəti mədh şeirlərində şairin “üslub kəkələməsi” barədəki mülahizəyə son dərəcə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, bu cür tərifləri orta əsrlər şairlərinin mədhiyyələri ilə qarışdırmaq olmaz. Burada yeni dövr Osmanlı sarayının rəsmi (təntənəli) tərif və ya mədhi üslubundan söhbət gedə bilər ki, klassik Şərq məddahlığından tamamilə fərqlənir.

İstanbulun XVIII əsrin əvvəllərindən qərarlaşan mənzərələrini Nədimin şeirlərindəki leksikon qədər bütün zənginliyi ilə əks etdirən, bir sənəd dəqiqliyi ilə tarixə həkk edən mənbə təsəvvür etmək elə də asan olmazdı. “Lalə dövrünün lalə adlarına, vurulan ətirlərə, parçalara, kürklərə, qadın-kişi paltarlarına və geyim tərzlərinə, köşklərin, sarayların, çeşmələrin memarlıq üslubuna varıncaya qədər bütün xüsusiyyətlər Nədimin şeirlərindədir” (1, s. XIX).

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Türkiyə türkcəsinə Qərb (Avropa) mənşəli leksikanın ilk nümunələri gəlməyə başlayır ki, onların bir neçəsi şairin divanında da əks olunur:

1. Fütuhət ilə mesrur eyleyip kalbin Cenab-ı Hak
Çerağan'dan heman nakl edesin seyr-i donanmaya (1, s. 191).

2. Kapudan-ı derya sipihr-i ala,
Semiyy-i Nebiyy-i güzin Mustafa (1, s. 220) və s.

Bu cür alınmaların gəlişi türk-müsəlman terminologiyasının həmişə ciddi müqaviməti ilə qarşılanmış, Osmanlı xilafət sarayı onun önünə həmişə nüfuzlu ərəb-müsəlman terminologiyası ilə çıxmışdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, bu müqavimət tədricən də olsa zəifləmiş, XIX əsrdə isə yeniləşmənin yeni dalğalarının təzyiqinə davam gətirə bilməmişdir.

Nədimin leksikasında, ümumən XVII-XVIII əsrlər türk ədəbi dilinin leksik normasında paralellik türk-ərəb-fars mənşəli olmaqla üçlü potensiala malikdir. Ola bilər ki, bu üzvlərdən biri iştirak etməsin, ancaq həmin üzvün hansı mənşədən olduğunu əvvəldən demək, yaxud niyə məhz onun olduğunu əsaslandırmaq çətinidir. Nədimin leksikasındakı nümunələri nəzərdən keçirək:

cihan (1, s. 13, 194, 207) – dünya (1, s. 164, 191, 194, 207); lisan (1, s. 46) – lehce (1, s. 47) – zəban (1, s. 85); beyaz (1, s. 74) – ak (1, s. 232); uyumak (1, s. 64) – yatmaq (1, s. 151); yakmaq (1, s. 82, 122) – yanmaq (1, s. 13, 191); yürümək (1, s.

119) – varmaq (1, s. 113) – gəlmək (1, s. 167); yemin (1, s. 12) – kasem (1, s. 28) – and (1, s. 28); buse (1, s. 63) – öpüş (1, s. 63) və s.

Həmin sinonimlərin eyni kontekstdə işlənməsi özünü leksik-üslubi fiqur kimi göstərir; məsələn:

1. Ba ma'na cümlenin malumudur cümle cahan içre
Ki, mislin gelmedi dünyaya bu dövr-i zaman içre (1, s. 207).

2. Leblerin mecruh olur dendan-ı sin-i buseden,
La'lin öpdürmək bu haletle muhal olmuş sana (1, s. 63).

3. Sen böyle soğuk yerde niçün yatar uyursun (1, s. 151).

4. Kime faş elesin dil derdini feryaddan gayri,
Kime yansın-yakılsın ah-ı ateşzaddan gayrı (1, s. 131).

5. Serv-i dilcuymdan ayrı geşt-i gülşen istemem,
Var yürü istersen, ey eşk-i revan, cularla sen (1, s. 119).

6. Geh varıp havız kenarında hıraman olalım,
Geh gelip Kasr-ı Cinan seyrine heyran olalım (1, s. 167).

Nedimin dilində müasir Türkiyə türçəsi üçün səciyyəvi olan, prinsip etibarilə, onun leksik normasını formalaşdıran bir sıra sözlər perspektivə çıxarılır ki, bunların içərisində köməkçi sözlər xüsusi məhsuldarlığı ilə seçilir: şimdi – Şimdi sahbahane-i irfandadır ruh-i neşat (1, s. 2); şöyle – Pür eser nisanı-ı lütfün şöyl kim dur-puş olur (1, s. 4); kendi – Nedim kendi kulun, kendi mustmendindir (1, s. 15); hep – Hep, mürüvvetsiz, senin derdinle giyan oldu hep (1, s. 69); birkaç - ... Bağ içre birkaç da enar olsa (1, S. 116); işte – İşte kan oldu dilim gamze-i ayyaşın için (1, s. 158) və s.

Ş. Kutkan yazır:

“Nədim şeirlərində yeri gəldikcə “döymək = tahammul etmək” kimi bu gün yalnız Anadolunun bəzi bölgələrində qalmış əski və öztürkcə kəlimələri, “haberi-elim” yerinə “kederli haber” kimi təyini söz birləşmələri, “esenləşmək”, “merhabalaşmaq”, “hal-hatır sorması” kimi bu gün də rahatlıqla və zövqlə işlədə biləcəyimiz deyimləri işlədərək zərif İstanbul şivəsini şeirə gətirib xüsusilə qoşmayla heca vəznini də sınaqdan keçirməklə “dildə və ədəbiyyatda yeniləşməyi, milliləşməyi” mənimsəmiş, beləliklə, xalqa yaxınlaşmanın yollarını axtarmışdır” (1, s. XIX).

Ədəbiyyat

1.Nedim Divanından Seçmələr, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, 252 seh. Hazırlayan Şevket Kutkan.

2.Ergin M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1962, 388 seh.

3. Tümebayev J., Yeskeyeva M. Türkolojinin tarixi – dil bilimsel esasları, Almatı, 2017, 456 səh.

4. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков, Москва, «Высшая школа», 1969, 384 стр.

5. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 248 səh.

Xülasə

XVIII əsrdə Türkiyə türkcəsinin tarixində yeni dövr başlayır ki, bu özünü daha parlaq şəkildə Əhməd Nədimin yaradıcılığında göstərir. Xalq dilinin etnoqrafik zənginliklərini ehtiva etməklə yanaşı, yeni dövrün – Lalə dövrünün şairi İstanbul sarayının aristokratik zövqünü də ədəbiyyata gətirir. Onun işlətdiyi sözlər, ifadələr, klassik türk (oğuz) leksikonunun ideya- estetik standartlarına qarşı yeni milli normativlər müəyyənləşdirir.

Nədimin leksikası müasir türk ədəbi dilinin əsaslarını yaratmaqla, onu Azərbaycan və türkmən ədəbi dillərindən fərqləndirəcək leksik perspektivlər təqdim etmişdir. Bununla belə Azərbaycan şairi M.P.Vaqif, türkmən şairi M.Fəraqinin leksikası ilə Nədimin leksikası arasında sözdən estetik istifadə baxımından tipoloji bənzərlik vardır. Və hər üç şair diferensiasiya prosesi keçirən oğuz türkcələrinin ədəbi- bədii səviyyədəki leksik norma imkanlarını nümayiş etdirir.

Nədim hər nə qədər İstanbul, eləcə də Osmanlı saray mühiti ilə əlaqəli olsa da, onun leksikası Türkiyə türkcəsinin kifayət qədər xəlqi, milli təzhürüdür.

At the beginning of New Turkey Turkish: the vocabulary of Ahmed Nedim

Summary

In the 18th century, a new period begins in the history of Turkish as spoken in Turkey, and this is most vividly reflected in the works of Ahmed Nedim. While encompassing the ethnographic richness of the folk language, the poet of the new era—the Tulip Era—also brings the aristocratic taste of the Istanbul palace into literature. The words and expressions he uses establish new national norms that stand in contrast to the ideological and aesthetic standards of the classical Turkish (Oghuz) lexicon.

Nedim's vocabulary, by laying the foundations of the modern Turkish literary language, offered lexical perspectives that would distinguish it from Azerbaijani and Turkmen literary languages. Nevertheless, from the viewpoint of aesthetic use of words, there is a typological similarity between Nedim's vocabulary and that of Azerbaijani poet M.P. Vagif and Turkmen poet M. Feraqi. All three poets demonstrate, at the literary-artistic level, the lexical normative potential of the Oghuz Turkic languages undergoing differentiation.

Although Nedim was closely connected with Istanbul and, more broadly, the Ottoman palace environment, his vocabulary represents a sufficiently folk-based and national manifestation of Turkish.

В начале нового турецкого языка Турции: лексика Ахмеда Недима

Резюме

В XVIII веке в истории турецкого языка Турции начинается новый период, который наиболее ярко проявляется в творчестве Ахмеда Недима. Наряду с тем, что он включает этнографическое богатство народного языка, поэт нового времени — эпохи Тюльпанов — привносит в литературу также аристократический вкус стамбульского дворца. Используемые им слова и выражения формируют новые национальные нормы, противопоставленные идейно-эстетическим стандартам классической тюркской (огузской) лексики.

Лексика Недима, заложив основы современного турецкого литературного языка, предложила такие лексические перспективы, которые отличили бы его от азербайджанского и туркменского литературных языков. Тем не менее, с точки зрения эстетического использования слов, между лексикой Недима и лексикой азербайджанского поэта М.П. Вакифа и туркменского поэта М. Фераги существует типологическое сходство. Все три поэта демонстрируют на литературно-художественном уровне возможности лексических норм огузских тюркских языков, проходящих процесс дифференциации.

Хотя Недим был тесно связан со Стамбулом и, в целом, с османской дворцовой средой, его лексика является достаточно народным и национальным проявлением турецкого языка.

**RƏYÇİ: fil.ü.f.d , dosent Məmmədova Afaq Cəbrayıl qızı tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur**